

jednijim postignućima od onih što ih je dosegla modernost. I iz tog je stajališta očigledno da Albrow globalizaciju objašnjava kao epohalnu mijenu, a ne kao radikalni povijesni zaokret. To je uostalom u skladu s njegovim eksplicitnim metodičkim stavom da se prema fenomenu globalizacije valja odnositi kao znanstvenik a ne kao prorok.

Rade Kalanj

John Martinussen

### **SOCIETY, STATE AND MARKET**

*A guide to competing theories of development*

Zed Books Ltd., London and New Jersey, 1997, 373 str.

U trenutku kada se govori o krizi razvojnih studija, difuznosti njihova predmeta i »distribuciji« njihove tematike na jasno omeđene znanstvene discipline (ekonomiju, sociologiju, antropologiju, političku teoriju itd.) pojavljuju se vrlo ozbiljne knjige koje rječito opovrgavaju utemeljenost takvih tvrdnji. One pokazuju da je razvoj, kao kompleksno područje analize, jedan od trajnih spoznajnih interesa socijalnih znanosti. O tome zorno svjedoči i knjiga Johna Martinussena *Society, State and Market. A guide to competing theories of development (Društvo, država i tržište. Vodič za sučeljene teorije razvoja)*. Martinussen je autor dvojake kompetentnosti. Istodobno je teoretičar i ekspert razvoja. Voditelj je (i profesor) Međunarodnih razvojnih studija na Sveučilištu Roskilde u Danskoj i predsjednik danskog Savjeta za međunarodnu razvojnu suradnju. Pored toga, u nekoliko je navrata bio savjetnik različitih međunarodnih organizacija, a osobito ga zanima uloga države u razvoju, metodološka problematika i oblikovanje teorije u razvojnim studijama. Ovo je posljednja u nizu njegovih knjiga (*Pluralizam, natjecanje i izbor; Teorijsko nasljeđe razvojnih studija*

*od Marxa do Webera; Transnacionalne korporacije u zemljama u razvoju: indijsko iskustvo*). Prvobitno je objavljena u Danskoj (1995), a činjenica da je prevedena na engleski sama po sebi dosta govori o njezinoj relevantnosti.

Knjigu tvori šest dijelova: *Uvod* (s opsežnim metodološkim razmatranjima), *Ekonomski razvoj i nerazvijenost*, *Politika trećeg svijeta i država*, *Država i socio-ekonomski razvoj*, *Civilno društvo i razvojni proces*, *Konstrukcija teorije u razvojnom istraživanju*. Pisana je s eksplicitno deklariranom namjerom da maksimalno iscrpno i sustavno prikaže teorijske smjerove i istraživačke domete mišljenja o razvoju. Vođen tom namjerom autor ponajprije raščišćava neke ključne metodološke i konceptualne dvojbe. Otvara pitanje definicije razvojnog istraživanja i konstatira da je to važno za sva suvremena društva, ali ponajviše za zemlje u razvoju. Odatle slijedi da se predmetno područje razvojnog istraživanja može definirati kao »**proces socijetalne reprodukcije i preobrazbe zemalja u razvoju, u povezanosti s međunarodnim faktorima koji utječu na taj proces**«. Ta definicija implicira stajalište da istraživanje razvoja nadilazi ekonomsku razinu i da ono podjednako mora voditi računa o političkim i kulturnim procesima. Odgovarajući na kritička upozorenja da je pojam trećeg svijeta danas vrlo upitan i da se nipošto ne može govoriti o homogenoj grupi zemalja, autor navodi tri moguće teze: a) zemlje u razvoju ne razlikuju se kvalitativno od drugih društava; b) zemlje u razvoju razlikuju se od posve razvijenih tržišnih ekonomija; c) zemlje u razvoju kvalitativno su različite. Najprihvatljivije je ono stajalište koje tvrdi da se zemlje u razvoju kvalitativno razlikuju od razvijenih društava, ali uz datak da se one razlikuju i međusobno te da valja uspoređivati njihova pojedinačna iskustva. Bez obzira na promijenjeni svjetski kontekst, pojam trećeg svijeta sadržajno »još nije mrtav«.

Na crti tih metodoloških razmatranja Martinussen uvodi i distinktivno razgraničenje između **pojma razvoja, teorije razvoja i strategije razvoja**. Odgovor na pitanje što je razvoj nikada ne može biti vrijednosno neutralan. Poimanje razvoja uvijek ovisi o postavljenim ciljevima, bez obzira da li se pritom naglašavaju posebni uvjeti njihova ozbiljenja (sposobnost za autohtone odluke i nacionalne prioritete) ili pak neki smjerovi promjene (postizanje sličnosti s razvijenim društvima). Teorija razvoja odgovara na nekoliko pitanja, primjerice: kako se izabrani i ustanovljeni ciljevi mogu promicati, koji uvjeti mogu ometati napredovanje prema tim ciljevima, koji akteri igraju dominantnu ulogu i koji su njihovi ciljevi itd? Ni ta pitanja nisu vrijednosno neutralna, ali iziskuju objektivni uvid u strukturu društvene zbilje. Teorija razvoja sadrži i značajne normativne elemente koji su, dakako, podložni empirijskoj analizi i provjeri povijesnog iskustva. Strategija razvoja odnosi se na djelovanje i intencije kojima se nastoje postići postavljeni ciljevi. Ona je najviše podložna logici i manipulaciji moći i utjecaja, pa stoga uvijek izaziva najviše neposrednih kritičkih refleksija i osporavanja.

U opsežnoj rekonstrukciji teorijskog nasljeđa razvojnih istraživanja Martinussen ocrta dva bitna intelektualna smjera: **ekonomiju razvoja i socijalno-političku teoriju razvoja**. Ekonomija razvoja, kao posebna disciplina, pojavljuje se tijekom četrdesetih i početkom pedesetih godina ovog stoljeća (u fazi političke dekolonizacije). No njezini su korijeni u klasičnoj političkoj ekonomiji osamnaestog i devetnaestog stoljeća (Smith, Ricardo, Malthus, J. S. Mill i Marx, koji također polazi od koncepcija klasične političke ekonomije). Potom, u dvadesetom stoljeću, najznačajniji su joj preteče A. Marshall, J. M. Keynes i J. Schumpeter. Svi su oni izvršili odlučujuć utjecaj na suvremeno ekonomsko poimanje razvoja, ali je Schumpeterov doprinos konceptualno

najizravniji. On, između ostalog, uvodi izričitu razliku između **rasta i razvoja**. Rast je postupno širenje »kapitalskog aparata i narastajuće produkcije«. Razvoj se pak može dogoditi samo ukoliko tehničke inovacije dovedu do novih proizvodnih tehnika, novih proizvoda ili novih sredstava za organizaciju proizvodnje, to jest ukoliko se proizvodni faktori koriste na nov način. A nositelji tih inovacija, prema Schumpeteru, jesu poduzetnici. Schumpeterova je definicija poticajna za razumijevanje produkcijkog razvoja, ali ni ona ne izlazi izvan okvira ekonomskog načina mišljenja.

Kad je riječ o pretečama socijalno-političke teorije razvoja Martinussen u prvi plan stavlja Durkheima, Marxa, Webera i Parsonsa, no odaje priznanje i socijalnim antropolozima (Malinowskom, Radcliffe-Brownu, G. H. Meadu). Osobitu pažnju poklanja »Weberovu supstancijalnom doprinosu«, koji najviše dolazi do izražaja u tumačenju birokracije i pitanja racionalnosti, što je od konstitutivne važnosti za moderno poimanje razvoja. Drži da je oblikovanje teorija razvoja poslije Drugog svjetskog rata najviše bilo pod utjecajem funkcionalizma (što je najvidljivije u antropološkim studijama i koncepcijama modernizacije), kao i pod kombiniranim utjecajem Marxa i Webera (što će se koncepcijski uobličiti kao postmarksizam). Socijalno-političke teorije razvoja odigrale su važnu ulogu u prevladavanju strogo ekonomskog konceptualnog vido kruga. Pod njihovim je utjecajem došlo do znatnog proširenja ekonomskog pojma razvoja. Ekonomski se razvoj naime definira kao »**proces u kojemu dugoročno raste dohodak po glavi stanovnika, uz istodobno smanjivanje siromaštva i društvenih nejednakosti**«. No i toj definiciji, sa stajališta socijalno-političke teorije, nedostaju neki bitni indikatori, kao što su, primjerice, obrazovanje i zdravstvena zaštita. Stoga se u novije vrijeme sve više koristi pojam **ljudskog razvoja**, a on se definira kao **proces širenja moguć-**

nosti ljudskog izbora, koji uključuje prikladnu zdravstvenu zaštitu i produžetak ljudskog života, stjecanje znanja i dostupnost životno potrebnih resursa. S tog su stajališta uočljive i nedostatnosti teorija modernizacije karakterističnih za četrdesete i pedesete godine, koje su se u svojim generalizacijama uglavnom rukovodile ekonomskim indikatorima, što znači da su modernizaciju poimale isključivo kao »proces u kojem se tradicionalna zaostala društva trećeg svijeta razvijaju tako da postaju sve sličnija zapadnim ili sjeverozapadnim društvima«. Pokazalo se da nerazvijena društva prihvaćaju sve više »modernih elemenata«, ali da su rezultati promjena »hibridni« a ne »čisti«. Stoga su neomarksistički teoretičari – kritizirajući navedeno modernizacijsko stajalište – uglavnom smatrali da se razvoj svodi na oslobađanje od ekonomske zavisnosti.

Razvojne su teorije doživjele pravi uspon od kraja pedesetih godina. One doduše slijede disciplinarnu razdjelnicu iz prethodnog razdoblja (ekonomske teorije/socijalno-političke teorije), ali su njihove kategorijalne konstrukcije znatno razrađene, a analize mnogo bliže stvarnim i krajnje raznolikim problemima razvoja u svjetskim razmjerima. Njihov je naglasak na osvjetljavanju ekonomskih i socio-političkih uvjeta razvoja. U području ekonomskih analiza i dalje je dominantna teorija rasta i modernizacije. Martinussen se najviše zadržava na radovima Ragnera Nurkseja (koji je tvorac fórmule o »začaranom krugu siromaštva«), Alberta Hirschmana (koji je zaostalim ekonomijama predlagao opredjeljenje za ekonomski najzgodnije sektore), Simona Kuznetsa (koji je zagovarao optimističku verziju postupnog izjednačavanja dohoda, kao logičnu konzekvenciju modernizacijskih zahvata), Françoisa Perrouxa (koji govori o razlici između dinamičnog i nedinamičnog industrijskog sektora, o koncentraciji rasta u nekim sektorima i nekim geografskim područjima). No dvije su teorijske verzije iz tog razdoblja ostavile najdublje

tragove u kasnijem oblikovanju mišljenja o razvoju: teorija o stadijima rasta W. Rostowa i »socijalna« koncepcija Gunnara Myrdala. Riječ je dva posve različita pristupa. Za Rostowa je uvećavanje dohotka per capita ključni indikator rasta, a ekonomski mu je razvoj istovjetan modernizacijskom procesu. U temelju njegova poznatog obrasca o pet stadija rasta, koje prije ili kasnije mora proći svako društvo, krije se zapravo mehanička distinkcija između **tradicionalnih** i **modernih** sektora, a takav tip razlikovanja uvijek mora rezultirati nekom pravocrtnom i ireverzibilnom koncepcijom. Za razliku od Rostowa, Myrdal ustanovljuje teoriju o »socijalnom razvoju«, što znači da mu je stalo do društvene integracije nerazvijenih i da je promatra kao višedimenzionalan proces. Myrdal uzima u obzir međunarodne okolnosti i konstatira da su one, osobito u području međunarodne trgovine, posve nesklone nerazvijenim zemljama. Dinamika poslijeratnog razvoja favorizirala je bogate države. Tržišni su mehanizmi išli na ruku industrijskim zemljama, što je olakšavalo njihovu nacionalnu integraciju a djelovalo protiv nacionalne integracije nerazvijenih. Industrijske su zemlje izvlačile korist iz »začaranog kruga siromaštva« i odatle nagrađivale lokalne elite u dezintegriranim zaostalim društvima. Myrdal drži da u analizi razvoja valja voditi računa o brojnim faktorima: autputu i dohotcima, uvjetima proizvodnje, životnom standardu, stavovima prema životu i radu, institucijama i političkim idejama. Umjesto općeg diskursa o zaostalim društvima valja govoriti o siromašnim socijalnim grupama u tim društvima. Pored toga, Myrdal je više od svih drugih teoretičara razvoja razmatrao odnos poljoprivrede i industrije. Formulu modernizacijskog apsolutiziranja industrije držao je pogrešnom, jer je jasno da industrijski sektor u nerazvijenim zemljama ne može apsorbirati milijunske mase nezaposlenog seljaštva. Za takve je prilike najprikladnija »strategija industrijalizacije oslo-

njene na poljoprivredu«. Za razliku od neoklasičara smatrao je da je razvoj nerazvijenih izgledan samo pod uvjetom da se uspostavi određeni stupanj ekonomske i socijalne jednakosti.

Myrdal je utjecao na **strukturalističke** koncepcije razvoja koje su se šezdesetih godina oblikovale u intelektualnim i ekspertskim krugovima latinskoameričkih zemalja. Te su koncepcije nastale i pod utjecajem kejnzijanizma, ali na njih je najviše utjecala sama zbilja nerazvijenih zemalja i nastojanje njihovih elita da pronađu vlastitu strategiju ravoja. U tom su pogledu osobito značajni Raul Prbisch, Celso Furtado, Osvaldo Sunkel i Hans Singer. Oni, primjerice, nezaposlenost ne promatraju kao **konjunktorni** fenomen, nego kao fenomen koji proizlazi iz **strukturnih** uvjeta i odražava samu strukturu ekonomske nerazvijenosti. Prema tome, promjene i razvoj mogu se dogoditi samo ako se obavi strukturalna preobrazba latinskoameričkih i drugih nedovoljno razvijenih društava. Glavnu zapreku strukturalnoj preobrazbi oni vide u **teškoćama financiranja industrijalizacije**, a one proizlaze iz nepostojanja ili ograničenosti domaćeg tržišta. Stoga se razvoj vlastitog tržišta ispostavlja kao nosivi faktor izlaska iz nerazvijenosti. Pritom stavljaju naglasak na »katalizatorsku« ulogu države, vjerujući da ona nije supstitut nego samo dodatno sredstvo tržišta. U svakom slučaju, latinskoamerički strukturalisti (i poststrukturalisti sedamdesetih godina) zagovaraju tezu da se razvoj mora »dogadati **iznutra** i da se treba oslanjati na konkretnu društvenu strukturu«.

Podjednak su značaj imale i **neomarksističke** teorije nerazvijenosti i zaostalosti. One su se pojavile djelomično kao reakcija na modernizacijske teorije, a djelomično kao izraz dugotrajne debate o utjecaju imperijalizma. Prepoznatljivo su se oblikovale kao **teorije zavisnosti**, a najveći su broj zagovornika imale u Latinskoj Americi, ali i među afričkim intelektualni elitama. Martinussen drži da u autorskom

krugu te orijentacije bitno mjesto zauzima Paul Baran koji istražuje povijesnu pozadinu i uzroke nerazvijenosti (»morfologiju nerazvijenosti«). U tumačenju povijesnih okolnosti slijedi Marxovu metodu, a u analizi uzroka zastupa tezu da zaostale zemlje karakterizira **dualna ekonomija**. Ona se, s jedne strane, sastoji od širokih poljoprivrednih sektora čija je produktivnost vrlo niska i, s druge strane, od ograničenih industrijskih sektora s visokim stupnjem produktivnosti. Industrijski su sektori nositelji potencijala rasta i zaposlenosti, no njihovo je napredovanje sputano ograničenošću domaćih tržišta i konkurencijom s visokorazvijenim industrijskim zemljama. Nerazvijene su zemlje poprište izvlačenja **ekonomskog viška** u svim oblicima. Tu su na djelu četiri glavna protagonista: feudalna (zemljovlasnička) aristokracija koja crpi zemljišnu rentu, zajmodavci koji izvlače kamatu na kredite, trgovci koji grabe profit od trgovačke aktivnosti, te strani kapitalisti i nacionalna buržoazija, koji izvlače višak iz proizvodnje.

Logiku Baranove analize slijede i drugi autori te orijentacije, uz izvjesna odstupanja od njegovog »marksističkog rigorizma«. Među njima su svakako najrelevantniji A. G. Frank, A. Emmanuel, G. Kay, F. H. Cardoso, D. Senghass, U. Menzel, S. Amin, B. Warren, a osobito značajno mjesto pripada I. Wallersteinu. Za sve je navedene autore karakteristična razrada teorije o **načinima proizvodnje** i o **društvenim klasama** »perifernih društava«. Prema Frankovu mišljenju, primjerice, glavni su mehanizmi izvlačenja viška trgovina i drugi oblici razmjene dobara i usluga, no ne radi se samo o međunarodnoj trgovini nego i o razmjeni unutar samih »perifernih društava«. Svjetska je ekonomska zbilja strukturirana kao odnos **metropola** i **satelita**, ali ta je struktura uspostavljena i u samim »satelitskim društvima«. To je glavna kočnica bilo kakvog ekonomskog napretka. Ona u nerazvijenim (zavisnim) društvima stvara hi-

bridnu kopiju klasne strukture razvijenih društava. Najbolja razvojna strategija za nerazvijene jest »odvezivanje od svjetskog tržišta« te uvođenje nekih oblika socijalizma koji će, nada se Frank, potaknuti **endogeni razvoj**. To je formula **autocentrične ekonomije**, koju zagovaraju svi teoretičari ovoga kruga vjerujući da se periferni (satelitski) položaj, nejednaka razmjena i nejednaki razvoj općenito mogu prevladati jedino na temelju korijenitog zaokreta prema endogenim potencijalima. Iz tog obrasca iskače samo Wallerstein, ne toliko svojim temeljnim uvjerenjima koliko obuhvatnošću svog teorijskog modela. Njegova središnja teza o svjetskom kapitalističkom sustavu, koja ne poriče pretpostavku o centru i periferiji, omogućuje objektivnije promatranje razvoja jer daje uravnoteženu (povijesnu i strukturalnu) sliku eksterno–svjetskih i interno–lokanih ekonomskih odnosa. U Wallersteinovu se modelu ne gubi ni individualnost pojedinih društava ni njihovo sudioništvo u lancu svjetske kapitalističke privrede. Štoviše, »nova kapitalistička globalizacija«, koja se teorijski problematizira osamdesetih i devedesetih godina, u mnogo je čemu potvrdila ispravnost Wallersteinovih postavki. Martinussen zapaža da to danas uviđaju i teoretičari zavisnosti (primjerice Amin), koji su u ranijoj fazi apsolutizirali endogenost i autocentričnost.

Rezimirajući uvide prethodno analiziranih teorija Martinussen zaključuje da su one otvorile raspravu o problemima koji su i danas u središtu pozornosti. Prema njegovu mišljenju u tim je raspravama najserioznije zahvaćena problematika **međunarodne podjele rada** koja najizravnije indicira odnose razvijenosti i nerazvijenosti, centralnosti i zavisnosti. Ona zapravo svjedoči o **internacionalizaciji i globalizaciji kapitala**, o prodoru multinacionalnih a potom globalnih korporacija, ali isto tako otkriva i razloge zbog kojih se internacionalizacija i globalizacija pomiče prema regionalizaciji ekonomske

moći. Regionalizacija je konstituens svjetskog kapitalističkog sustava, bez obzira na to jesu li njezina usmjerenja »obrambena« ili »ofenzivna«. Ono što u navedenim teorijama nije odmah percipirano, ali što su one sedamdesetih godina gotovo panično uvrstile u svoj pojmovno–analitički registar, jest problem **ograničenih prirodnih resursa razvoja**, dakle ekološki problem. Okoliš postaje razvojno–teorijskim pitanjem, a upravljanje prirodnim resursima ispostavlja se kao ključno ekonomsko, političko i kulturno pitanje. U tom se kontekstu pojavljuje i formula **održivog razvoja**. Martinussen u tom sklopu poklanja osobitu pažnju radovima Michaela Liptona, Piersa Blaikiea, Garretta Hardina, Elinora Ostroma i Roberta Wadea. Pri tome, naravno, ne zaboravlja ni glasovite **Granice rasta**, ali mu je važnije pokazati kako je ekološki problem ugrađen u konstrukciju razvojnih teorija i strategija. Slaže se s kritičarima formule održivog razvoja koji drže da je ona **normativna, neprecizna i operacionalno neizvediva**, da su njezine strategijske preporuke moralističke te da, u konačnici, nema nikakvog posebnog adresata. Prema ekološkom problemu kao razvojnom problemu zauzeta su dva različita teorijska stajališta. Jedno je na crti teorije zavisnosti, što znači da se globalni ekološki problem tumači kao rezultat neograničenog razvoja kapitalizma. Ekološko pogoršanje u trećem svijetu nije, dakle, ništa drugo nego dio globalnog procesa kapitalističke eksploatacije. Drugo je stajalište na tragu neoklasične ekonomije za koju kapitalistički razvoj nije nikakav problem. Dapače, polazi se od teze da su kapitalizam i proizvodnja u tržišnim uvjetima pravi temelj na kojemu se mogu rješavati glavni ekološki problemi. Ta su dva stajališta danas dijaloški ublažena, ali ona i dalje tvore glavnu okosnicu globalno–razvojnih kontroverzi.

Jedan od ključnih pomaka u razvojnim teorijama i istraživanjima, koji se dogodio sedamdesetih godina, a traje i danas, jest usredotočenost na političku tematiku. Toj

činjenici Martinussen posvećuje dobar dio svoje knjige, zapravo dva njezina poglavlja. Dakako, problem **političkog razvoja** »otkriven« je i ranije, već šezdesetih godina, ali je još uvijek prevladavalo mišljenje da uspješni ekonomski aranžmani sami po sebi dovode do moderne političke preobrazbe, izgradnje političkih institucija, države i demokracije. Tome su najviše pažnje poklanjali američki analitičari, »jer je vanjska politika Amerike bila globalnije usmjerena nego politika drugih zapadnih industrijskih zemalja«. Bipolarna struktura organizacije svijeta pobudila je američke vanjskopolitičke interese za brojne zemlje u razvoju. »Treći je svijet postao zanimljiv za tvorce američke politike«. Stoga se socijalni, antropološki i osobito politički teoretičari okreću izučavanju **uloge politike** u zemljama trećeg svijeta, analizi **međudnosa političkog i društvenog poretka**, dijagnozi bitnih faktora koji utječu na **izgradnju države, tipove režima i političke promjene**. Razvojno-politički pristup najviše su prakticirali D. Easton, G. Almond, L. Pye, S. Huntington i Ch. Clapham. Prema uvidima tih teoretičara (osobito Almonda) politički sustavi moraju posjedovati pet sposobnosti (funkcija) da bi bili razvojno održivi: **ekstraktivnu sposobnost** (sposobnost da crpe i mobiliziraju fizičke i ljudske resurse), **distributivnu sposobnost** (sposobnost da alociraju dobra, usluge, statuse i druge vrste društvenih pogodnosti), **regulativnu sposobnost** (umijeće regulacije i kontrole ponašanja pojedinaca i grupa), **simboličku sposobnost** (sistemska umijeće vladanja simboličkim značenjima u korist nacionalne politike i vlade), **respondivnu sposobnost** (umijeće adekvatnog odgovora na razne impute).

Politički razvoj zemalja trećeg svijeta daleko je od zadovoljenja tih kriterija. U njima su još uvijek dominantni elementarni modernizacijski problemi: **izgradnja države i racionalne birokracije, izgradnja nacije, participacija građana u političkom životu, distribucija i redistri-**

**bučija** dobara za siguran život građana. Martinussen objašnjava da je proširenje razvojnog mišljenja političkom tematikom dovelo i do obogaćivanja modernizacijske teorije. Zbog toga tu teoriju označava kao **dijalektičku teoriju modernizacije**. Ona je uspjela prevladati rano modernizacijsko uvjerenje da je uvoz zapadnih demokratsko-političkih obrazaca ili državnih oblika u zemlje trećega svijeta najprimjereniji način »pomoći« nerazvijenima. Ukazala je i na bitne značajke nedemokratskih režima u zemljama trećega svijeta. Ti režimi počivaju na interesima **vojne i civilne birokracije**. To su najorganiziranije grupe koje spram sebe nemaju nikakvu koherentnu alternativu. Nadalje, te režime razdiru **nacionalni i etnički sukobi**, koji su dobrim dijelom posljedica kolonijalnog krojenja granica bez ikakva senzibiliteta i obzira prema nacionalnim i etničkim konfiguracijama. Ti su režimi također zahvaćeni spletom **međunarodnih sukoba**, izloženi logici sukobljenih međunarodnih interesa koji zemlje u razvoju žele zadržati kao svoje satelite, »saveznike« ili ekonomske ovisnike. Napokon, ti režimi vrlo često pribjegavaju korijenitom **vraćanju u tradiciju** (**»reinvencija tradicije«**), a to je mahom plemenska tradicija koja iznova fragmentira društvo, stvarajući privid nezavisnosti i otpora metropolama. Ukratko, politička je nestabilnost glavna značajka njihova političkog razvoja.

Imajući na umu novije problematizacije razvojno-političke tematike Martinussen drži da središnje mjesto zauzimaju tri pitanja: **država, civilno društvo i tržište**. Uzeta u svom općem značenju ta su pitanja jednako važna za sva suvremena društva, ali u zemljama trećeg svijeta ona se pojavljuju na specifičan način. Stalno je otvorena dilema da li je za napredak tih društava pogodnija »mekana država«, kako je naziva Myrdal, ili »državno vođeni razvoj«, da li je za njih bolja »državocentričnost« ili »sociocentričnost«, da li im je korisnije »participativno planiranje« ili

neka vrsta alternativnog razvoja itd? Peter Evans i Richard Sandbrook drže da je za slabije razvijena društva pogodnija formula »državno vođenog razvoja«. Toj su formuli pribjegle istočnoazijske zemlje, dok recimo afričke države uopće nisu sposobne uspostaviti elementarne uvjete akumulacije kapitala. No Martinussen drži da je ta formula izričito usredotočena na državu i tržište, a sve ostalo, posebno sfera civilnog društva, za nju kao da i ne postoji. A je li uopće moguće govoriti o civilnom društvu u nedovoljno razvijenim zemljama? U većini današnjih teorijskih radova o tim društvima ta se mogućnost spominje uglavnom kao normativni ideal a ne kao tekuće pitanje razvoja. Međutim, američki teoretičar John Friedmann, učenik K. Polanyija, ipak ne odstaje od takve mogućnosti. On naime drži da je kućno (domaće) gospodarstvo, koje u društvima trećega svijeta ima specifičnu tradiciju, podloga za organiziranje struktura civilnog društva. To je temeljna organizacijska jedinica privrednog i socijalnog djelovanja, koja ljude izvrgava i tržišnim i netržišnim vezama. Pod uvjetom da se država oblikuje kao moderna institucija, taj bi temeljni oblik aktivnosti mogao tvoriti zametak asocijacija koje ne bi ugušila ni bujica tržišta ni regulacijska prisila države. No Martinussen uz to dodaje da posljednjih dvadesetak godina svijet prožima **neoklasična (neoliberalna, monetaristička) kontrarevolucija** koja daje malo šansi takvim alternativnim koncepcijama razvoja. To je istodobno i »kontrarevolucija u razvojnoj teoriji i politici«. Glavni su joj predstavnici Deepak Lal, Bela Balassa, J. N. Bhgwati i Ian Little. Ekonomska doktrina neoklasičara počiva na tezi da konkurencija i tržišni mehanizmi, u svim zemljama i u svim okolnostima, osiguravaju najoptimalniju alokaciju proizvodnih faktora i najoptimalniju distribuciju roba. Neoklasičari doduše priznaju da dolazi i do tržišnih neuspjeha i da su oni izrazitiji u nedovoljno razvijenim zemljama nego u zemljama OECD, ali od-

bacuju ideju o tome da su društvima trećeg svijeta potrebne neke posebne teorije ili strategije razvoja. Tržišni su promašaji, prema njihovu mišljenju, mnogo blaži od pogubnih posljedica državnih promašaja. Imajući na umu raširenost i utjecajnost tih stajališta, Martinussen realistički konstatira da su »male šanse za inkluzivnu demokraciju civilnog društva«. Druga alternativna mogućnost mogla bi se sastojati u modelu **decentralizacije**, odnosno onome što se, slijedeći terminologiju Guya Grana, Roberta Chambersa i Davida Cortina, označava sintagmama »razvoj kojim upravlja narod« i »razvoj pomoću naroda«. No Martinussen istodobno navodi uvjerljive argumente tih istih teoretičara, osobito Grana, prema kojima takav tip razvoja u trećem svijetu sputavaju tri faktora: jaka **koncentracija moći** u rukama vladajuće birokracije i velikih privatnih korporacija; **uskogrudnost ekonomskih interesa** na kojoj počivaju odluke birokratskih organizacija; **mehanizmi isključivanja** koji karakteriziraju državu i tržište, to jest isključivanje (marginalizacija) većine siromašnog stanovništva iz ekonomske i političke zajednice. Međunarodne agencije koje podupiru decentralizirani razvoj imale su u tome vrlo malo uspjeha. One djeluju preko lokalnih birokratskih organizacija i nemaju nikakva dodira sa socijalnim i kulturnim uvjetima širokog pučanstva. Budući da lokalnim birokratskim organizacijama nije osobito stalo do »razvoja kojim upravlja narod«, decentralizacija i alternativna koncepcija razvoja ostaju samo kao ideja teoretičara i savjetodavno nastojanje eksperata.

Ta neprovedivost razvojnih koncepata, teorija i strategija danas najviše obeshrabruje mišljenje o razvoju. Zapaža se sve izrazitije ustručavanje od konstrukcije zaokruženih i sveznajućih teorija. No to i nije toliko loše, jer su svi dosadašnji problemi razvoja teorijski već poznati. Loše je to što misao o razvoju, po svemu sudeći, opet kasni za onim što nadolazi, a to su novi oblici odnosa koji se stvaraju nestan-

kom bipolarne podjele svijeta i oblikovanjem globalizma. Tko vlada globalizacijom i što ona sve znači za razvoj, kako centra tako i periferije, to je bitno pitanje prisutnosti razvojnih studija i istraživanja. Kompleksnost tog pitanja iziskuje velike interdisciplinarnе napore. Martinussen drži da je istraživanje razvoja moguće samo u interdisciplinarnoj formi.

Rade Kalanj

Emmanuel Todd

### L'ILLUSION ECONOMIQUE

*Essai sur la stagnation des sociétés développées*

Gallimard, Paris, 1998, 321 str.

U Francuskoj su proteklih mjeseci osobitu pozornost javnosti izazvale tri knjige iz područja društvenih znanosti: *Misères du présent, richesse du possible* (Sadašnja bijeda, moguće bogatstvo) Andrea Gorza, *Le Livre noir du communisme* (Crna knjiga komunizma), djelo skupine autora, i *L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées* (Ekonomska iluzija. Ogled o stagnaciji razvijenih društava) Emmanuela Todda. Sudeći prema tim naslovima i njihovu odjeku moguće je zaključiti da u recentnoj kulturnoj konjunkturi dominiraju socijalne, povijesne i ekonomske teme. Čini se, međutim, da ekonomske teme izbijaju u prvi plan, jer se u njima najrječitije očituju ključna pitanja razvoja u doba globalizacije i mondijalizacije. O tome uvjerljivo svjedoči Toddova knjiga *Ekonomska iluzija*, koja svojim kritičkim tonom i temeljnom intencijom podsjeća na već glasoviti *Ekonomski užas* Viviane Forrester (vidi: *Socijalna ekologija*, 3/1997). No za razliku od V. Forrester, koja daje dojmljivu esejističku dijagnozu ekonomskih činjenica, Todd je znanstveni analitičar (politolog i povijesničar) pa su njegova stajališta obilno potkrijepljena mnoštvom teorijskih i kvantitativno-em-

pirijskih argumenata. Osim toga, razlikuje ih i pristup razumijevanju ekonomskih činjenica. Pristup V. Forrester motiviran je moralnim i socijalnim razlozima, a Toddov se pristup oslanja na kulturološke i antropološke pretpostavke. Valja usput napomenuti da je Todd još 1976. godine objavio knjigu *Konačni slom*, u kojoj je vrlo decidirano najavio imploziju sovjetskog sustava.

Pored *Uvoda* (pod naslovom *Priroda krize*) i *Zaključka* (*Vjerovanje u ekonomsku akciju*) knjiga sadrži deset poglavlja: *Elementi antropologije za ekonomiste, Kulturni doseg, Dva kapitalizma, Zaokret devedesetih godina. Je li američka ekonomija dinamična?, Povratak nejednakosti i fragmentacija nacija, Utopija slobodne razmjene, Monetarna utopija, Raščetvorena Francuska, Sociologija multe misli, Povratak sukoba i vjerovanja*. Todd se kritički razračunava s francuskim vladajućim elitama, ponajprije onima koje upravljaju ekonomskim životom, ali njegove analize zahvaćaju sva razvijena društva. Ta su društva, tvrdi on, zapala u stagnaciju koja ima značajke civilizacijske krize. To se, između ostalog, očituje u opadanju stopa rasta, povećavanju nejednakosti i siromaštva, »nesuglasnim i ekonomski pogubnim monetarnim tokovima«. Francuska je, primjerice, razapeta »između straha i revolta«. Jedno opsežno ispitivanje francuskog javnog mnijenja, provedeno 1997. godina, pokazalo je da je odnos Francuza prema ekonomskom sustavu više nego indikativan: 17% ispitanika doživljava ga s nadom, 8% s ravnodušnošću, 41% sa strahom, a 31% s revoltom. U razdoblju između 1975. i 1990. godine došlo je do postupnog srozavanja ekonomske i socijalne vizije budućnosti. San o sveopćem bogaćenju, koji je vladao do sedamdesetih godina, osamdesetih je nadomješten slikom stagnirajućeg društva, a sredinom devedesetih događa se »košmar beskrajnje regresije, osiromašenja sve širih slojeva pučanstva i neumoljivog rasta nejednakosti«. 20% ljudi bogati se pre-